

УДК 94(477) 394.63

Володимир Кузьменко

**ВІДНОСИНИ МІЖ СЕЛЯНСТВОМ ТА КОЛГОСПНИМ КЕРІВНИЦТВОМ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ В СЕРЕДИНІ 40–60-РОКАХ ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

*У статті розглянуто взаємини між селянством та колгоспним керівництвом у повсякденному житті в середині 40–60-х рр. ХХ ст., за матеріалами Чернігівської області. Висвітлено ключові аспекти, які впливали на формування відносин між колгоспниками та правлінням господарств. Розкрито особливості стосунків між керівництвом та селянами в повсякденному житті при вирішенні різноманітних проблем та під час виробничої діяльності.*

*Ключові слова: колгосп, селянство, трудовень, загальні збори колгоспників, Чернігівська область.*

Питання взаємодії населення та владних структур постійно привертає увагу істориків, політологів, соціологів, антропологів. Проблема відносин селян та керівництва колгоспів неодноразово висвітлювалася та вивчалася істориками останніми десятиліттями. Дослідження цієї проблематики цікаве тим що, дає зрозуміти причини формування ставлення сільського населення до влади на найнижчому рівні, особливості характеру поведінки працівників у різних ситуаціях, проаналізувати появу й розвиток окремих явищ у житті сільського соціуму, механізм функціонування як узаконених так і неформальних зв'язків між громадянами на селі, також це дає нам можливість показати більш повну історичну ретроспективу життя радянського суспільства. Відносини населення і влади, як чинник повсякденного життя в СРСР, особливо у сільській місцевості за колгоспного ладу, заслуговує додаткового висвітлення, оскільки саме від співробітництва між колгоспниками та їх керівництвом залежало ефективне функціонування сільського господарства країни.

Ця тематика неодноразово цікавила науковців. Останніми роками вийшли праці таких вчених, як Т. Молдавська [1], В. Марченко [2], М. Клинова [3], М. Гадицька [4], Л. Мазур [5], які висвітлюють переважно відносини влади та селянства на найнижчому рівні або окремі аспекти діяльності колгоспів, при тому менше приділяючи уваги саме взаємозв'язкам між колгоспниками та їх безпосереднім керівництвом в повсякденному житті.

Мета дослідження є висвітлення особливостей відносин селянства та колгоспного керівництва у повсякденному житті в середині 40–60-х рр. ХХ ст., на прикладі Чернігівської області УРСР. Для розкриття цієї теми використано документи фондів Державного архіву Чернігівської області та місцевих ЗМІ та опубліковані праці вчених з цієї проблематики.

Відносини між селянами та керівництвом колгоспів формувалися під впливом особливостей суспільно-політичного ладу в СРСР в умовах функціонування командно-адміністративної економіки. На думку Т. Молдавської, за такої специфічної організації праці, якою була колгоспна система, у радянському суспільстві, взаємовплив та взаємозв'язок організації виробничого процесу громадського і повсякденного життя був неминучий [1, с. 53].

До колгоспного керівництва у 1940–1960-х рр. селяни відносили голову колгоспу, бригадирів, обліковців, завідувачів фермами, агрономів, зоотехніків, бухгалтерів контори. Саме ці особи відігравали ключову роль у відносинах селян із колгоспом. В умовах існування тоталітарної системи на керівні посади могли претендувати тільки члени КПРС, або представники місцевого комуністичного активу чи лояльні до режиму жителі, хоча могли бути і винятки. У перше повоєнне десятиліття, в умовах дефіциту професійно підготовлених кадрів, нерідко, особливо на посади керівників господарств, висувалися особи, які не мали кваліфікації для роботи у аграрному секторі економіки, однак змогли зробити кар'єру в місцевих партійних чи державних структурах і до села не мали практично ніякого відношення. З іншого боку, досить часто на керівні посади призначалися особи, які були місцевими, однак не мали відповідної освіти, але володіли значним досвідом роботи, а також швидко знаходили спільну мову із колективами.

Відносини селян та колгоспного керівництва у повсякденному житті можна простежити, розглянувши такі аспекти, як користування «колгоспними пільгами», ставлення до роботи, оплата праці, стосунки в колективах, розкрадання колгоспного майна, неформальні та особисті зв'язки, протести проти колгоспної системи.

Селяни, перебуваючи у колгоспі, користувалися так званими «колгоспними пільгами», серед них право отримати земельну ділянку, користування гужовим транспортом господарства в

особистих цілях, заготівля дров та будівельних матеріалів у колгоспному лісі, отримання матеріальної допомоги при втраті безробіття тощо.

Одним із найгостріших проблем повоєнного села залишалося земельне питання. В умовах, коли засоби виробництва (земля, худоба, інвентар) перейшли у володіння колгоспів під час колективізації, селяни в переважній більшості сконцентрували увагу на обробі присадибних ділянок, продовжуючи вести невеликі підсобні господарства, які були основним засобом існування для більшості сімей колгоспників, що дозволяло сплатити податки, виконати норми здачі продуктів державі, отримати кошти для життя. Намагаючись побудувати відносини, які сприятимуть ефективному виробництву в колгоспах, керівники господарств, особливо місцеві, сприяли виділенню землі селянам для будівництва будинків, ведення підсобного господарства, сінокошу, випасу худоби.

Поширеною практикою стало виділення земельних ділянок для будівництва житла та ведення підсобного господарства з порушенням тогочасного земельного законодавства, надавання сінокосів для особистих потреб колгоспникам. Управління колективних господарств за погодженням із зборами членів, а іноді й без них, приймали рішення про видачу землі. Нерідко земля незаконно видавалася членам родин голів колгоспів, бригадирів, агрономів, членів правління господарств понад норму, яка становила 0,25 га на одне підсобне господарство. Зафіксовано випадки, коли колгоспну землю незаконно отримували працівники місцевих, районних партійних та державних органів. Однак поширеною була і практика, коли рядові селяни зверталися із заявою про виділення ділянки понад норму, яку задовольняли на загальних зборах трудового колективу колгоспу. Досить часто відповідні документи подавали місцеві жителі, які не були колгоспниками, їх подання теж досить часто задовольнялися, що було грубим порушенням. Такі явища сприймалися вищим партійним та державним керівництвом як «розбазарювання земель» та неефективне управління земельними фондами підприємств. При виділенні земельних ділянок, перемірюванні городів процвітало хабарництво, селяни платили голові колгоспу, землеміру, який вносив фіктивну інформацію у земельно-шнурові книги господарств.

Враховуючи складну ситуацію у сфері землекористування, вище партійно-державне керівництво ініціювали кампанію щорічних перевірок земельних фондів колгоспів, перемірювання присадибних ділянок сільських жителів, введення обмежень на ведення підсобного господарства у кінці 50-х рр. XX ст. Вже під час ревізій у 1946 р. виявлено, що в 552 колгоспах, всупереч закону, роздано 14200 га, що спричинило збитки в розмірі 956 тис. крб., до відповідальності притягнуто 2281 особу із них 276 були керівниками господарств [6, арк. 78]. У 1948 р. за матеріалами перевірок виявлено, що в 873 колгоспах області тільки за поточний календарний рік виділено із порушенням 1790 га землі, яка була повернута у власність господарств. Найбільше таких випадків виявлено у Бобровицькому (114 га), Бахмацькому (119 га), Куликівському (160 га), Ніжинському (109 га), Семенівському (401 га) та Щорському (104 га) районах [6, арк. 35]. У 1949 р. в 88 колгоспах 12 районів області, незаконно роздано 797 га землі, яку отримали 7337 підсобних господарств, 489 організацій, установ та підприємств [6, арк. 322]. Ці цифри свідчать про те, що колгоспне керівництво намагалося частково задовольнити потреби селян у земельному питанні. Тенденція наступних років свідчила про зменшення обсягів незаконного виділення землі через зростання контролю з боку державно-партійних органів та покращення матеріального забезпечення колгоспників із середини 50-х рр. XX ст.

За час німецької окупації та в перші повоєнні роки через незадовільний рівень ведення земельних кадастрових книг, слабкий контроль з боку керівництва багатьох колгоспів за земельним фондом, набуло поширення явище «самозахоплення», коли за можливості, селяни збільшували свої земельні ділянки за рахунок використання, приорювання невеликих ділянок суміжної колгоспної землі. У області після перевірок та судових рішень у справах про самозахоплення, тільки у 1948 р. повернуто до колгоспного земельного фонду 2690 га, у 1949 р. – 55 га [7, арк. 266].

В умовах важкої повоєнної економічної ситуації, керівництво господарств намагалося забезпечити й підтримати своїх підлеглих, особливо у 1946–1947 рр., незважаючи на директиви згори. Наприклад, голова колгоспу ім. Будьонного в Дмитрівському районі А. Прихода під час збирання врожаю влітку 1946 р. наказав роздати на трудові селянам 832 кг зерна, в ситуації коли господарство ще не виконало план здачі зерна державі, за це він був звільнений та притягнений до відповідальності [7, арк. 27]. Такі випадки було непоодинокими й розцінювалися, як «зрив компанії по збиранню врожаю» та «антирадянська діяльність». Непоодиноким явищем було навмисне заниження врожайності керівництвом господарств аби збільшити норму видачі зерна на трудові колгоспникам чи залишити хоч щось на складах колгоспів. Досить часто керівники господарств дозволяли видавати продукти харчування сім'ям, які перебували у складному матеріальному становищі, до виконання колгоспом державного плану хлібоздачі.

Промовистим фактом підтримки й поступок голів господарств, стали події літа 1946 р., коли декілька голів колгоспів Козелецького та Коропського районів дозволили селянам збирати колоски та випасати худобу на полях, де був вже зібраний врожай. Однак ці факти були розцінені місцевими правоохоронними органами та партійним керівництвом, як «розбазарювання колгоспного майна» та неналежне виконання посадових обов'язків [7, арк. 56]. Випас худоби на стерні після збору врожаю був частиною господарської культури селянства, однак проти цього різко виступало партійно-державне керівництво, намагаючись обмежити ведення підсобного господарства та отримати максимальний прибуток із колективних господарств. Керівництво господарств організовувало збирання колосків на полях силами піонерських, комсомольських та учнівських бригад, а також суворо забороняло використовувати колгоспну землю для випасу.

Поширеним явищем стало у повсякденному житті селян стало надання колгоспного транспорту, коней, волів для побутових потреб (оранки городу, перевезення сіна, соломи, дров, будівельних матеріалів, поїздки для торгівлі на ринку), це не заборонялося примірним статутом сільськогосподарської артілі, але такі випадки мали місце й підчас весняно-польових робіт та збирання врожаю, коли діяли суворі обмеження. Наприклад, у колгоспах Тупичевського району під час посіву 1946 р. мали місце факти виділення волів із дозволу керівництва для обробітку присадибних ділянок колгоспників при не виконаному господарському плані [7, арк. 35]. Досить часто мали місце зловживання колгоспними пільгами. Наприклад, під час перевірки діяльності колгоспів Городнянського району виявлено, що селяни нерідко без дозволу брали коней та волів для обробітку своїх городів у вечірній час або вночі, що призводило до виснаження та смерті худоби [7, арк. 52].

Нерідко, використання колгоспного майна у власних цілях працівниками не санкціоновано керівниками, однак за це колгоспники могли і не бути притягненими до відповідальності, якщо такі дії не несли значних збитків для колгоспу. Наприклад, візники колгоспу «Червоний хлібороб» с. Піски Бахмацького району використовували колгоспний гужовий транспорт для поїздок для торгівлі на ринок м. Ніжина, для перевезення односельцям вантажів, у тому числі і у робочий час. Однак знаючи про це, керівництво колгоспу не припинило такі дії. Як наслідок, під час перевірки, при виявленні таких фактів, колгоспники були покарані позбавленням 10–20 % нарахувань на трудовні, а керівник господарства отримав сувору догану [7, арк. 52].

Непоодинокими були факти, коли керівництво колгоспів відпускало товари, продавало худобу селянам за заниженими цінами або обмінювало її на колгоспну. У Ічнянському районі у більшості колгоспів перевірка фінансової звітності за 1952 р. виявила факти продажу селянам свиней, корів, сіна, будівельних матеріалів за цінами нижче встановлених [8, арк. 18]. У колгоспі «Червона зірка» Дмитрівського району голова колгоспу дозволив обмін колгоспної корови на особисту селянську, однак остання була хвора і швидко померла, що спричинило збитки господарству [10, арк. 9].

Поширеною практикою у перші повоєнні роки стало залучення керівництвом колгоспів працівників із сусідніх сіл або районів чи місцевих колгоспників одноосібників для роботи в господарствах, як будівельників, ковалів, теслярів, які окрім оплати праці отримували продукти для харчування, іноді навіть земельні ділянки. Таким способом вирішувалося відразу дві проблеми – забезпечення додаткових робочих рук в колгоспах та можливість селянам підзаробити в економічно складний період в житті країни.

Звичайно, не в усіх колгоспах керівництво поблажливо ставилося до селян, іноді загострення відносин призводило до подання доносів та скарг, написання листів до міліції, прокуратури, в райкоми, органи держконтролю, газети та в управління сільським господарством на місцеве керівництво. Наприклад, на ім'я прокурора Ічнянського району Нечипоренка в 1947 р., надійшов лист із інформацією про те, що у колгоспі ім. Чапаєва усі керівні посади займають громадяни, які мають родинні стосунки між собою або є близькими друзями чи кумами, окремі із них раніше були засуджені за посадові злочини або розкрадання майна. Окремо зазначено про те що, деякі із них використовують своє посадове становище для незаконної підприємницької діяльності [11, арк. 2]. Селянин Гілько, житель с. Макишин Тупичівського району, в 1958 р. подав скаргу про зловживання у колгоспі ім. Кірова, у якій зазначено, що керівник господарства роздає землю та кошти преміального фонду своїм родичам та сусідам, дехто з яких, навіть не є членами колгоспу, використовує колгоспний транспорт в особистих цілях, покриває нераціональне використання коштів свого друга – бухгалтера цього господарства, а також змушує селян допомагати йому в будівництві власного приватного будинку [12, арк. 1].

Дуже часто, доноси містили інформацію про те, що серед керівництва поширене зловживання алкоголем, розкрадання майна, підробка звітної документації, повідомлялися факти про побиття колгоспників, погрози, незаконні позбавлення пільг. Жорстоке ставлення до селян з боку окремих керівників та працівників колгоспів не були винятками. Наприклад, керівник колгоспу в с. Куковичі Менського району побив селянина, який без дозволу вирубав два дуби в колгоспному лісі,

відповідно колгоспник подав на нього скаргу [8, арк. 19]. Окремі голови колгоспів у Коропському районі в нетверезому стані били, погрожували селянам, змушували їх підписувати договір оргнабору та виїжджати на відбудову промислових об'єктів у східні регіони республіки [8, арк. 33]. Тут можна підмітити, що це явище формувалося не тільки звичною атмосферою репресій і тотального контролю, яка панувала в СРСР, а також поширеною на той час недовірою селянства представниками влади, що не сприяло виявленню та припиненню правопорушень в сільській місцевості з боку місцевого колгоспного керівництва. Колгоспники розуміли, що в більшості таких ситуацій подання скарг на керівництво лише погіршить їх становище, але все ж випадки написання заяв на осіб керівного складу господарств мали місце.

Розкрадання колгоспного майна як керівниками, так і рядовими колгоспниками було звичним явищем у ті часи [2, с. 238]. Особливо ситуація набула загрозливих масштабів у перші повоєнні роки, внаслідок складної економічної ситуації в країні. Крали селяни, зазвичай, збіжжя, фураж, худобу, пальне. Прокурор Чернігівської області М. Прибишев доповідав прокурору УРСР про те, що станом на 28 вересня 1946 р. тільки за поточний календарний рік зафіксовано 579 фактів крадіжок зерна, з них 403 були вчинені рядовими колгоспниками. Звичайно, що ті, хто працювали на керівних посадах, також використовували своє службове становище. Голова колгоспу ім. Кагановича в Малодівицькому районі використав кошти від продажу продукції на ринку не на будівництво господарських приміщень та сільського клубу, а придбав цеглу для особистих цілей, попередньо виписавши собі премію [7, арк. 46]. Наприклад, бригадири колгоспу «Червоний хлібороб» у с. Піски Бахмацького району, в 1948 р. зумисно занижували врожайність зерна, підробляючи документи, які подавали в бухгалтерію. Отримане збіжжя намагалися продати на ринку [7, арк. 43]. Непоодинокими були випадки змови між керівниками колгоспів та селянами з метою отримання прибутку за рахунок колгоспного майна. Наприклад, у колгоспі ім. Ворошилова Щорського району в 1947 р., голова господарства санкціонував незаконне виділення 0,45 га землі селянину під сіножаті, зібране сіно поділили між собою [8, арк. 10].

Поширеною стала практика списування недостачі зерна у колгоспах на природні умови (висихання, гниття) або на дії гризунів згідно із рішенням загальних зборів членів колективу й за підтримки правління господарства, чим насправді прикривалося розкрадання [8, арк. 20]. Облік витрат кормів дуже часто взагалі не проводився. У випадку загибелі колгоспних тварин керівництво нерідко списували це на дії диких тварин, епідемії або хвороби, чи пропонували селянам замінити худобою із власного господарства, уникаючи таким чином збитків та звернень до правоохоронних органів. Наприклад, у колгоспі «Шлях Леніна» с. Мощин Городнянського району внаслідок недбалого ставлення пастухів загинула частина отари овець від вовків, але збитки були списані за рахунок колгоспу [9, арк. 15]. У колгоспі ім. Сталіна у с. Горобичі Бобровицького району на зборах колгоспників прийнято рішення, що через загибель птиці селяни віддадуть із кожного двору до колгоспу свої курей та качок аби працівники птахоферми не платили штрафу та не були притягнені до відповідальності [9, арк. 19]. Фактично з цього випадку можна простежити наявність кругової поруки в колгоспах, однак про присутність взаємної підтримки серед селянства теж не варто забувати. У перші повоєнні роки, внаслідок складної економічної ситуації, в сільському господарстві керівництво колгоспів активно залучало до роботи в полі корів селян, колгоспників вмовляли здавати зерно для посівного матеріалу з умовою оплати із майбутнього врожаю. Мали місце факти добровільного, безкоштовного внесення селянами посівного матеріалу пшениці, проса, картоплі, овочів до насінневого фонду господарств.

Одним із найважливіших аспектів відносин між керівництвом та колгоспниками у господарствах була щоденна праця. Ставлення селян до праці яскраво свідчило про рівень підтримки колгоспної системи. Загалом, колгоспники намагалися пристосуватися до реалій життя, тому працювали у господарствах, виробляючи мінімальні необхідні норми, дотримуючись неконфліктної стратегії у відносинах із місцевою владою. Однак ставлення до праці у колгоспі серед селян було різноманітне. Постійним явищем стала фіксація випадків недбалого ставлення до техніки, утримання худоби в неналежному стані; неякісний обробіток ґрунту; неправильного проведення посівної кампанії, що тягнуло за собою зниження врожайності; порушення норм зберігання зерна; порушення правил та норм агротехніки і т. д. Варто зауважити, що в багатьох випадках причинами зазначених проблем був низький рівень матеріально-технічного забезпечення колгоспів та відсутність відповідної освіти працівників, але досить часто вони мали місце через негативне ставлення до роботи в колгоспі саме селян. Наприклад, у колгоспі ім. 1-го травня Срібнянського району бригадир систематично вживав спиритне у робочий час, також покривав п'янство своїх підлеглих, які досить часто не виходили на роботу, що спричинило зрив посівного господарського плану [8, арк. 120]. Непоодинокими були випадки, коли керівникам господарств доводилося особисто вмовляти, змушувати селян виходити на роботу, використовували погрози позбавлення присадибної ділянки та колгоспних пільг, виключанням із артілі, виселенням,

кримінальним покаранням, інколи навіть застосовували фізичну силу, щоб вплинути на селян. Досить часто керівництво, за необхідності, змушувало виходити на роботу в колгоспі людей похилого віку, дітей, жінок в декретній відпустці, тобто тих осіб, які за законом могли не працювати у господарстві.

Однак ефективність таких дій є досить суперечливою. Згідно із архівними матеріалами, перевірок місцевою прокуратурою в 1947 р. у колгоспах Бахмацького району із 17400 осіб працюючих колгоспників, не виробили мінімум трудоднів 12480 осіб, не працювали взагалі 342 особи, однак інформація тільки про 81 людину була повідомлена до відповідних партійних та державних органів, й виключено з артілей тільки 20 осіб та виселено із місць проживання лише 8 осіб [8, арк. 68]. Отже, керівництво колгоспів нерідко приховувало інформацію такого змісту, прикриваючи свої підлеглих, намагаючись не псувати стосунки у колективах та із місцевим населенням. Голова колгоспу ім. Будьоного с. Горностаївка Ріпкинського району через поблажливе ставлення до селян у 1952 р. зірвав господарський план, тому що із 714 членів артілі мінімум трудоднів не виробило 77 % колгоспників, але ніяких заходів для вирішення проблеми керівник упродовж року не вживав [9, арк. 37]. Низька продуктивність праці колгоспників у господарствах була характерною особливістю колгоспної системи, що свідчило про незацікавленість селян в кінцевому результаті своєї праці в колгоспі, і як наслідок неефективність колгоспного способу виробництва у сільському господарстві.

Досить часто керівництво колгоспів із розумінням ставилося до роботи селян у своїх підсобних господарствах, що однак заважало виробничій діяльності. Наприклад, у колгоспі «Колос», що в с. Веприк Бобровицького району, в вересні 1961р., на запитання кореспондента обласної газети: «Чому так мало людей працює над збиранням картоплі в артілі?». Місцевий голова відповів: «Людям потрібно ще днів три для того, щоб дома впоратись, а тоді вже черга й до колгоспної картоплі дійде». Як наслідок упродовж початку вересня в артілі із 500 дворів працювало лише 10–30 осіб у полі [14].

Важкі умови праці та досить високі норми виробітку на трудовень ставили селян у досить складне становище, адже невиконання норми вважалося злочином. Окрім цього нерідко керівництво господарств аби змусити селян ефективно працювати в колгоспах застосовували різноманітні обмеження та штрафи, досить часто порушуючи тодішнє законодавство. Наприклад, у колгоспах Грем'яцького району застосовувалися такі стягнення та покарання, як-от: зменшення розмірів присадибної ділянки, зняття трудоднів, зменшення розмірів видачі оплати на трудовні, позбавлення користування колгоспними пільгами, заборона заготівлі будівельних матеріалів та дров у колгоспному лісі [9, арк. 11]. У колгоспі ім. Куйбишева Іваницького району в 1952 р. голова колгоспу відмовляв тим селянам, які не виробили мінімум трудоднів у наданні коней для особистих потреб, заготівлі дров, за його пропозицією навіть відбувалось відключення від електромережі будинків порушників [9, арк. 13].

Фіксувались випадки, коли селяни відмовлялися виходити на роботу, пояснюючи це власними релігійними переконаннями. Наприклад, у с. Охрамієвичі Корюківського району в 1952 р., селяни не вийшли на роботу на Різдво та Пасху, однак керівництво колгоспу не застосували жодних мір до порушників [13, арк. 31].

Особливу роль у житті селянства займав голова колгоспу, адже поряд із головою сільради та головою місцевим партторгом, це був найвищий представник влади у сільській місцевості, від якого залежало досить багато у житті колгоспників. До нього зверталися із різноманітними проханнями, скаргами як на інших працівників у господарстві, так із особистих питань. Серед таких проблем були отримання паспорту, дозволу на виїзд із села на навчання, прохання у виданні будівельних матеріалів у колгоспі. Варто зауважити, що залежно від цілі та характеру звернення, селяни могли звертатися до бригадира або безпосередньо до голови, особливо якщо це були прохання фінансового чи матеріального характеру. У випадку, коли питання стосувалося отримання гужового транспорту, худоби чи кормів в рахунок зароблених трудоднів, прохання про невихід на роботу, в таких ситуаціях зверталися до бригадира чи завідувача ферми. Правління колгоспів за окремим виключеннями намагалося дослухатися до прохань колгоспників, адже від цього могло залежати ефективність виробництва та виконання господарського плану.

Незадоволення колгоспним ладом, і як наслідок, протест проти нього у повоєнні роки теж мав місце у повсякденному житті селян. Із донесення прокурора області М. Прибишева від 5 жовтня 1946 р. зазначено, що у колгоспах Любецького, Варвинського та Іваницького районів серед колгоспного селянства поширені «антирадянські настрої» та незадоволення колгоспним ладом, яке вони висловлюють під час спілкування на роботі та в приватних розмовах [6, арк. 27]. Серед основних форм протесту колгоспників були потрава посівів худобою [6, арк. 77]; підпал господарських приміщень [15, арк. 3]; побиття та замахи на вбивство представників колгоспного керівництва [16, арк. 2]. За повідомленням прокурора Новобасанського району тільки у

с. Яблунівка упродовж 1957–1958 рр. зафіксовано 18 підпалів колгоспних приміщень, винних у таких діях за усіма епізодами кримінальної справи так і не встановили [17, арк. 4].

Своєрідною формою протесту селянства в окремих випадках стала відмова від участі у засіданні загальних зборах колгоспників, паралізуючи прийняття рішень. Наприклад, у колгоспі ім. Маленкова в с. Прохори Бобровицького району в 1952 р., кворуму не можна досягнути, бо колгоспники не приходили на засідання, пояснюючи це незадоволенням керівництвом господарства [9, арк. 17].

Варто зауважити, що загальні збори колгоспників номінально виконували представницькі функції органу управління господарством, відповідно до примірного статуту сільськогосподарської артілі, хоча реальний стан речей був іншим. Насправді селяни рідко могли вплинути на рішення правління артілі, адже діяльність господарств жорстко регламентувалися партійними та державними органами. Наприклад, у колгоспі ім. Ворошилова в с. Куликівка на загальних зборах колгоспників в січні 1947 р. відбувалися грубі порушення принципів колгоспної демократії. На засіданні були відсутня значна частина членів артілі. Правління колгоспу в особі голови, агронома та головного бухгалтера упродовж 15 хв зачитали звіт про діяльність господарства в минулому році, оминаючи порушення та недостачі. На запитання із залу не відповідали. За допомогою своїх прихильників зірвали слухання питання про відставку чинного правління та його переобрання. Як наслідок, більшість присутніх розійшлися, невелика частина колгоспників перебрала правління та затвердила план. Уповноважений райкому доповів про успішне засідання колгоспних зборів у артілі [18]. Цю ситуацію із колгоспним самоврядуванням, чітко розуміли селяни, наприклад у Прилуцькому районі в 1952 р. у більшості господарств на збори не з'являлося 20–30 % колгоспників [9, арк. 16].

Загалом, у досліджуваний період сформувалося досить лояльне ставлення до місцевого колгоспного керівництва, це пов'язано із тим що, правління господарств нерідко закривали очі на розкрадання колгоспного майна, зловживання колгоспними пільгами, намагалося задовольнити дрібні побутові прохання колгоспників. Тим паче, не варто забувати, що багато хто серед селян вважав, що перебування на керівних посадах, підтримка діючого режиму та місцевих керівників сприяє кар'єрному зростанню, покращенню власного добробуту. У той же час, селяни намагалися пристосуватися до реалій життя за колгоспного ладу, розуміли переваги перебування на керівних посадах у господарствах, що позначилося на досить лояльному ставленні до корупції і хабарництва, що процвітали в сільському соціумі. Це могло свідчити про досить складну ситуацію із матеріальним забезпеченням у сільській місцевості, особливо в перші повоєнні роки, навіть серед керівництва артілей. У переважній більшості управління колгоспами базувалося на жорстких адміністративних методах, що не вирішувало проблем господарств, проте селянам та керівникам переважно вдавалося знайти компроміс [2, с. 239].

Саме у такій ситуації формувалися довіра у селян до колгоспного керівництва із яким вони безпосередньо спілкувалися у повсякденному житті, вирішуючи щоденні проблеми, працюючи в господарстві. Місцеві керівники, будучи уособленням влади на місцях, спілкуючись із колгоспниками, передусім формували ставлення до влади в цілому серед сільського населення. Підтвердженням лояльного ставлення до колгоспного керівництва є формування особистих та неформальних зв'язків. Голів колгоспів бригадирів, інших керівників, особливо місцевих, дуже часто запрошували на новосілля, хрестини, проводи до армії, весілля, святкування інших свят.

Отже, в умовах диктату партійно-бюрократичного апарату, складної економічної ситуації в перші повоєнні роки, у більшості випадків, керівництво колгоспів намагалося побудувати такі відносини із членами своїх господарств, які сприяли б ефективному виконанню господарських планів та забезпеченню базових матеріальних потреб підлеглих. Зважаючи на жорстку регламентацію виробничих відносин у колгоспах, керівництво досить часто зловживало своїм владою, роблячи залежним селянство від себе практично в усіх сферах життя. Для сільської молоді, спільна праця у одному господарстві формувала відчуття згуртованості, колективізму, взаємодопомоги, особливо враховуючи складну економічну ситуацію. Варто відзначити, що відносини між керівниками та рядовими колгоспниками характеризувалися тенденцією формування особистих та неформальних зв'язків, що впливали не тільки на виробничий процес, але й на повсякденне життя у сільській місцевості. Стосунки у колективах колгоспів досить часто залежало від особи керівника господарства та членів правління, що впливало безпосередньо на ефективність виробництва.

#### *Список використаних джерел*

1. Молдавська Т. І. Роль місцевої влади у повсякденні селянських родин у 1940–1980 рр. (за матеріалами усно-історичних джерел Півдня України) // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. 2013. Вип. 10. С. 53–62.
2. Марченко В. О. Колгоспне виробниче життя селян Наддніпрянщини у повоєнний період (1945 – початок 1950-х рр.) // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2011. Вип. 9. С. 231–240.
3. Клинова М. А. Власть глазами крестьян (на материалах писем и жалоб послевоенного двадцатилетия)

// Современные исследования социальных проблем. № 4 Т. 1. 2011. С. 34–39. 4. Гадицкая М. А. Досуг как часть производственной повседневности в коллективных хозяйствах в 1930-е гг. (за материалами юга России) // Власть. № 4. 2014. С. 22–28. 5. Мазур Л. М. Некоторые проблемы состояния колхозной демократии в первые послевоенные годы (на материалах Свердловской области) // Социальная активность тружеников уральской советской деревни: сборник научных трудов. Свердловск: УрО АН СССР, 1990. С. 71–83. 6. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.). Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 344. 257 арк. 7. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 524. 374 арк. 8. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 1006. 130 арк. 9. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 1020. 75 арк. 10. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 1038. 144 арк. 11. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 1111. 65 арк. 12. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 1286. 45 арк. 13. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 1017. 76 арк. 14. Виконання господарського плану колгоспами Бобровицького району // Деснянська правда. 10 вересня 1961. 15. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 2. Спр. 1285. 45 арк. 16. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 2277. 29 арк. 17. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 1261. 14 арк. 18. Про проведення колгоспних зборів в с. Куликівка // Деснянська правда. 1 березня 1947.

### References

1. Moldavs'ka T. I. Rol' mistsevoyi vlady u povsyakdenni selyans'kykh rodyn u 1940–1980 rr. (za materialamy usno-istorychnykh dzherel Pivdnyia Ukrayiny), [The role of local authorities in ordinary peasant family in the years 1940–1980. (Based on oral history sources southern Ukraine)]. Istoryia i kul'tura Prydniprov'ya. Nevidomi ta malovidomi storinky, 2013, Vol. 10, pp. 53–62. 2. Marchenko V. O. Kolhospne vyrobnyche zhyttya selyan Naddnipyrianshchyny u povoyennyu period (1945 – pochatok 1950-kh rr.) [Collective production of peasants Dnieper in the postwar period (1945 – early 1950s)]. Prydniprova: istoryko-kraeyznavchi doslidzhennya, 2011, Vol. 9, pp. 231–240. 3. Klynova M. A. Vlast' hlazamy krest'yan (na materyalakh pysem y zhalob poslevoennoho dvatsatyetyya) [Power eyes peasants (on the material of letters and complaints for twenty years after war)/ Sovremennye yssledovannya sotsyal'nykh problem. – 2011 – Vol 4, pp. 34–39 4. Hadytskaya M. A. Dosuh kak chast' proyzvodstvennoy povsednevnyy v kolektyvnykh khazyaystvakh v 1930-e hh.(za materialamy yuha Rosssy) [As part vacation producing everyday in collective farms, in the 1930th years. (The Case of South Russia)] Vlast', 2014, Vol.4, pp. 22–28. 5. Mazur L. M. Nekotorue problemu sostoyannya kolkhoznoy demokratyy v pervue poslevoennue hody (na materyalakh Sverdlovskoy oblasti) [Some problems of the state of collective-farm democracy in the first post-war years (on materials of the Sverdlovsk region)]. Sotsyal'naya aktyvnost' truzhenykov ural'skoy sovetskoy derevni: sbornyk nauchnykh trudov, Sverdlovsk: UrO AN SSSR, 1990, pp. 71–83. 6. Derzhavnyy arkhiv Chernihiv'skoy oblasti [State Archives of Chernihiv region]. F. R-4999, op. 1, spr. 344, 257 ark. 7. Tam samo, spr. 524, 374 ark. 8. Tam samo, spr. 1006, 130 ark. 9. Tam samo, spr. 1020, 75 ark. 10. Tam samo, spr. 1038, 144 ark. 11. Tam samo, spr. 1111, 65 ark. 12. Tam samo, spr. 1286, 45 ark. 13. Tam samo, spr. 1017, 76 ark. 14. Vykonnannya hospodars'koho planu kolhospamy Bobrovys'koho rayonu [Implementation of the management plan region collective Bobrovick region] (1961) Desnyans'ka Pravda, Vol.65, 10 September. 15. Derzhavnyy arkhiv Chernihiv'skoy oblasti [State Archives of Chernihiv region]. F. R-4999, op. 2, spr. 1285, 45 ark. 16. Tam samo, spr. 2277, 29 ark. 17. Tam samo, op. 1, spr. 1261, 14 ark. 18. Pro provedennya kolhospnykh zboriv v s. Kulykivka [On holding collective meetings in the village Kulikovka (1947) Desnyans'ka Pravda, Vol.38, 1th March.

**Владимир Кузьменко**

### ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КРЕСТЬЯНАМИ И РУКОВОДСТВОМ КОЛХОЗА В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ В СЕРЕДИНЕ 40–60 ГГ. XX В. (ЗА МАТЕРИАЛАМИ ЧЕРНИГОВСКОЙ ОБЛАСТИ)

*В статье рассмотрены отношения между крестьянством и руководством колхоза в повседневной жизни в середине 40–60-х гг., за материалам Черниговской области. Освещены ключевые аспекты, которые влияли на формирование отношений между членами колхоза и правлениями хозяйств. Раскрыты особенности отношений между руководством и крестьянами в повседневной жизни при решении разнообразных проблем и во время производственной деятельности.*

*Ключевые слова:* колхоз, крестьянство, трудодень, общее собрание членов колхоза, Черниговская область.

**Volodymyr Kuzmenko**

### RELATIONS BETWEEN FARMERS AND COLLECTIVE FARM MANAGERIAL STAFF IN EVERYDAY LIFE IN THE MIDDLE OF 40–60 YEARS OF THE 20TH CENTURY (IN ACCORDANCE WITH DATA OF CHERNIHIV REGION)

*The article is based on the materials of the Chernihiv region of Ukraine and is dedicated to exploration of the relationship between peasantry and leaders of collective farms in daily life in the middle 40's – early 60's of XX century. There are highlighted key aspects that influenced on the formation of relationships between collective farmers and the boards of the collective farms both in the household and the production sphere. The article reveals the features of the relationship between*

*management and collective farmers in solving of various personal problems during both the everyday life and the production activities. This problem is disclosed through the study of such aspects as: attitude to work, wages, use of so called «collective benefits», relationships in groups and collectives, embezzlement of collective property, informal and personal relationships, expression and types of protests against the collective farm system.*

*During the study, the author comes to the conclusion that in the conditions of the dictatorship of the party-bureaucratic apparatus and the difficult economic situation that took place in the early postwar years, in most cases, the management of the collective farms tried to build such relationships with members of their own farms, which would contribute effective implementation of economic plans and ensuring the basic material needs of subordinates. At the same time took place the formation of personal relationships between ordinary collective farmers and leaders which had influenced on the production life of the collective farms and life of members of the collectives.*

*Key words: peasantry, collective farm, labor-day, general meeting of farmers, Chernigov region.*

**УДК 94 (477) «195/196»: 331.105.44**

**Віктор Докашенко**

### **ПРОФСПІЛКИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО ЛІКУВАННЯ В СРСР (СЕРЕДИНА 50-Х – СЕРЕДИНА 60-Х РР.)**

*Метою дослідження є простеження організації санаторно-курортного лікування в межах повноважень профспілок, а також визначення латентного змісту їх функціонування в зазначеному колі питань. Автор виходить із первісного посилу про розширення профспілкових компетенцій в епоху «відлиги», що, на його думку, означало апеляцію влади до широких верств трудящих і пояснювалося загостренням політичного протистояння між її прибічниками та прихильниками ортодоксального сталінізму. Доводиться, що політична складова названого процесу носила «стертий» характер. Однак кількісна сторона питання та безкоштовність лікування і відпочинку в умовах політичного протистояння автоматично зводили цю форму діяльності радянських спілок до політичного рангу. Наголошується на тому, що своїми діями профспілки маскували природу тоталітарного режиму. Разом із тим, у дослідженні визнається, що завдяки участі у цьому процесі професійних спілок в країні вдалося створити досить надійну систему управління санаторно-курортним лікуванням, що визнається позитивним явищем.*

*Ключові слова: політична система, «відлига», професійні спілки, санаторії, будинки відпочинку.*

Серед надзвичайно широкого кола компетенцій, якими були наділені профспілки в радянській минувшині, звертає на себе увагу їх роль в організації санаторно-курортного лікування. Зазначене цілком очевидно актуалізується сьогоденною відсутністю якісно сформованого і дієвого профспілкового середовища в Україні, а також необхідністю запровадження в ній сучасного медичного обслуговування населення, складовою частиною якого і є санаторно-курортне лікування. Останнє, у своїй переважній більшості, зараз майже повністю перекладене на плечі самих трудівників. З огляду на зазначене, вивчення досвіду його організації в безкоштовному для суспільства варіанті виглядає достатньо привабливим як з наукової, так і з практичної точок зору.

Найбільше можливостей для вивчення цього процесу надає період «відлиги». Її творці, хоч значною мірою і хаотично, але чи не найбільш послідовно в усій радянській історії намагалися надати соціальній сфері пріоритетного значення. І вже зовсім інше питання полягає в тому, чого тут було більше: турботи про здоров'я суспільства чи турботи про власні політичні дивіденди.

Намагаючись зрозуміти логіку влади, яка наділила громадську організацію такими незвичними для неї повноваженнями, ми, передусім, зосередилися на аналізі наукової літератури. Однак невдовзі переконалися, що спеціальні історичні напрацювання з цього питання відсутні. Пояснення цьому вбачаємо як у непопулярності самої профспілкової тематики, так і у складності її дослідження. Останнє, на нашу думку, викликається надзвичайно високим рівнем функціональності радянських професійних спілок, яка вимагає вивчення не лише діяльності самої громадської організації, а й відповідної сфери, на яку вона її спрямовувала. Тому принагідно зазначимо, що царина діяльності цієї громадської організації дійсно була надзвичайно широкою. За нашими підрахунками, здійсненими на основі статуту в редакції 1963 р., кількісне вираження її компетенцій перевищило сотню [10, с. 6–11]. Однак основоположними в ньому залишатимуться лише два прошарки. По-перше, це галузь знань, яку збираємося досліджувати. Без знання її сутності стає неможливим висвітлення участі профспілок у цьому процесі. І, по-друге, це, власне,